प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्मुखी तिथिः"। पैठी०उक्तेः "साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा" इतिस्कन्दपुराणोक्तसाम्मुख्ययुक्तायाः प्रतिपदोग्राह्यता सायाह्नव्याप्तिश्च मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ग्राह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरादिति" पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति०त०तेनोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव न्यायः। गौड़ादृतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्ये च त्रि०। तस्मै प्रभवति विमुक्ता०ठञ्। औपवासिक तस्मै पर्याप्ते त्रि०।

उपवासक त्रि० उप+वस–ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे हितम् कन्। २व्रतभेदे त्रि० "नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्नाश्राद्धं नोपवासकम्" भा० २०४ अ०।

उपवासन न० उप+वास–उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। "यदा सन्ध्यामुपाधाने यद्वोपवासने कृतम्" अथ० १४,२,६३।

उपवासिन् त्रि० उप+वस–णिनि। अनाहारकर्त्तरि "दिनोपवासी तु निशामिषाशी जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी" हास्यार्णवः "विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" भा० व० १९९ अ०।

उपवाहन न० उप+वह–णिच्-भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य यु० उप उत्कर्षे प्रा०स०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०

उपविद् स्त्री उप+विन्दतेः वेत्तेर्वा सम्प० क्विप्। १उपलम्भे प्राप्तौ २ज्ञाने च "उपविदा वह्निर्विन्दते वसु" ऋ० ८,२३,३। "उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन" भा०। कर्त्तरि क्विप्। ३प्राप्तरि ४बोद्धरि च त्रि०।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् अत्या०स०। राजभेदे तस्यापत्यम् वाह्वा० इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपविष पु० उपमितं विषेण अवा०स०। "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः" इत्युक्तेषु १अर्कक्षीरादिषु २कृत्रिमविष न०हेम०। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि०उप+विश–कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना ज्होतयः" कात्या० १,२,७,।

उपवीणि वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक०उभ०सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः "श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः" रघुः।

उपवीत न० उप+व्ये–क्त सं०प०। बहिर्भूतदक्षिणहस्ततया वामांसस्थापिते कार्पासादि १यज्ञसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रैगुण्ये भवति यथाह छन्दो०प० "ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते"। तथा च प्रथमं ऊर्द्ध्वावर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याध आवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमसंहतरूपेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तमेकमुपवीतं भवति। व्यक्तमाह देवलः "यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नव तन्तवः" इति। तद्द्वयमेव सर्व्वदा धार्य्यमुत्तरीयवस्त्रालाभे तु तत्त्रितयं धार्य्यम् "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्यश्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्रालाभेऽतिदिश्यते" आ०त० स्मृतेः। तद्ग्रन्थिश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यः "सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत" विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् "लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिः प्रवरसंख्ययावेष्टितग्रन्थिरित्याहुः" आ०त० रघु० अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिर्वेति शाखिभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः "कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"। "ऊर्द्ध्ववृतं दक्षिणावर्त्तितम्" कुल्लू०। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। ऋषीणान्तु यथेच्छसूत्रमयम् अत एव माघे "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः" "मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं गृह्यसूत्रादौ न विहितं तथापि प्रागुक्तमनुवचने "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" इति मनुवचने समन्त्रकधारणविधानात् "सदोपवीतिना भाव्य